

Aansluitend bij het jaarthema van de Protestantse Kerk en bij het oecumenisch leesrooster staat Israëlzondag in het teken van het thema 'Voor wie is het koninkrijk?' Al direct aan het begin van de kerkorde spreekt de Protestantse Kerk uit dat zij, ['delend in de aan Israël geschonken verwachting'](#), zich uitstrekt naar de komst van het koninkrijk van God' (art. I-1)

Preekschets bij Marcus 10:13-16

Thema: 'Voor wie is het Koninkrijk?'

auteur: Bart Gijsbertsen

Het koninkrijk van God binnengaan

De mensen probeerden kinderen bij Hem te brengen om ze door Hem te laten aanraken, maar de leerlingen berispten hen. Toen Jezus dat zag, wond Hij zich erover op en zei tegen hen: 'Laat de kinderen bij Me komen, houd ze niet tegen, want het koninkrijk van God behoort toe aan wie is zoals zij. Ik verzeker jullie: wie niet als een kind het koninkrijk van God ontvangt, zal er zeker niet binnengaan.' Hij nam de kinderen in zijn armen en zegende hen door hun de handen op te leggen.

De tekst in de context

In Marcus 9 krijgen de discipelen te horen dat de bediende de voornaamste van allen is. Demonstratief zet Jezus een kind (*paidion*) in hun midden, omarmt het en stelt: wie zo'n kind ontvangt, ontvangt Hemzelf en in Hem zijn Vader.

Matteüs voegt toe: de engelen van kinderen zien bij voortduring het aangezicht van God zelf. Een Joodse traditie vertelt dat zielen tot het laatst worden onderwezen in de Thora voordat ze incarneren. Jonge kinderen worden gezien als dichter bij de hemel dan bij de aarde.

Iemand die in Jezus' naam demonen uitwerpt wordt door de discipelen tegengehouden (vgl. 9:28). Jezus waarschuwt: leg de kleinen niets in de weg.

In Marcus 10 wordt Jezus door een aantal farizeeërs gestoord in zijn onderricht. De vraag klinkt of een man zijn vrouw mag verlaten; andersom lijkt niet aan de orde. Jezus veralgemeniseert hun vraag. Hij citeert Genesis: de 'mens' is zowel mannelijk als vrouwelijk. Dat twee tot één vlees worden is een goddelijke verbinding. Hierbij kan bedacht worden dat in Joodse kring in de gemeenschap van man en vrouw ook de verbondsgemeenschap met God zichtbaar wordt: de besnijdenis.

Dan volgt Marcus 10:13-16 over kinderen; vrucht van twee die één waren/zijn. Direct daarna komt iemand naar Jezus toe die eeuwigheidsleven zoekt, deel van het koninkrijk van God wil uitmaken (10:23). Direct daarna komt iemand naar Jezus toe die eeuwigheidsleven zoekt, deel van het [koninkrijk van God](#) wil uitmaken (10:23). Jezus citeert opnieuw de Thora, nu Exodus 20. De man blijkt gevangene van zijn bezit te zijn. De discipelen, geconfronteerd met al deze 'grondwetten' van het Koninkrijk der hemelen, reageren geschokt. Hoe kan ooit iemand burger van dit koninkrijk worden (10:24-26)?

Kortom: er is een bepaalde blikrichting nodig om het koninkrijk Gods te ontdekken. Anders kijken naar kinderen en geringen. Anders kijken naar je levenspartner. Anders kijken naar

bezit. Kleine kinderen zijn hemels. Verbondsgemeenschap is hemels. Een mens 'bezit' in principe niets en mag in Gods naam vrij van alle slavernij zijn. Hoe moeilijk deze blikrichting is, illustreren Johannes en Jacobus door dan toch nog aan Jezus te vragen naast Hem te mogen zitten als Hij glorieert (vers 37). Alle discipelen zijn kwaad. Hun Meester zegt het nog maar een keer: wie het laagst gaat, gaat het hoogste (vers 42-45).

De tekst zelf

De mensen probeerden kinderen bij Hem te brengen.

Er staat niet welke mensen de kinderen bij Jezus brachten. Gelet op het vervolg in elk geval niet de discipelen. Gelet op de Joodse traditie waarschijnlijk vaders. In elk geval: ouders. Ouders zijn mensen met een van God afgeleid 'gewicht'. God heeft het hoogste gewicht (*kabood = gewicht, heerlijkheid*). 'Eer uw vader en uw moeder', dat is 'Geef uw ouders het gewicht dat hen toekomt', niet meer en niet minder. Ouders hebben de verantwoordelijkheid hun 'gewicht' met dat van God te verbinden, opdat het kind uiteindelijk volwassen zal wandelen met God.

En dan kinderen - het meervoud *paidia* laat ruimte voor jongens en meisjes. Maar ook hier is de vraag: zouden in die tijd vaders meisjes hebben meegenomen naar een rabbi?

Om ze door Hem te laten aanraken.

De aanraking wordt verbonden met het doorgeven van kracht. Mensen wilden Jezus aanraken voor genezing.

Jezus is niet zo maar een rabbi. Hij is het Woord-van-den-beginne in het vlees. Hij valt samen met de hele Thora waar in de synagoge studie van wordt gemaakt. Hij is die Thora in levenden lijve. Of deze ouders het beseffen of niet, ze brengen hun kind in direct contact met de levende Thora, die het spreken Gods is.

Maar de leerlingen berispten hen.

Het Griekse woord betekent ook afkeuren. Het is niet duidelijk of de discipelen de vaders/ouders afkeuren of dat ze de kinderen ongeschikt vinden voor hun Meester.

Toen Jezus dat zag, wond Hij zich erover op.

Wat de discipelen doen, wekt wrevel/ergernis op bij Jezus.

'Laat de kinderen bij Me komen, houd ze niet tegen.'

Eén van beide zinnen was genoeg geweest. De dubbele aansporing zal te maken hebben met de ergernis over de houding van de discipelen.

'Het koninkrijk van God behoort toe aan wie is zoals zij.'

Opvallend is de tegenwoordige tijd. Het koninkrijk ligt niet (alleen) in de toekomst, het is (ook) hier en nu waar het koningschap van God in de wereld doorbreekt.

'Ik verzeker jullie: wie niet als een kind het koninkrijk van God ontvangt, zal er zeker niet binnengaan.'

De woorden zijn geladen. Het 'Voorwaar' ('Amen'), het 'Ik zeg u', en het dubbele 'niet' op het eind – vertaald met 'zeker niet' – geven alle kracht aan deze zin. Het gaat er niet om als

volwassene weer kind te worden of om onnozel te worden. Het gaat erom hoe een kind zich én afhankelijk én veilig voelt, en kan spelen bij zijn ouders. Van Jezus zelf wordt verteld dat Hij als een kind 'altijd speelde voor Gods aangezicht' (Spreuken 8:30).

Hij nam de kinderen in zijn armen en [zegende](#) hen door hun de handen op te leggen.

Het Griekse woord voor 'omarmen' komt alleen bij Marcus voor, en het Griekse woord voor 'zegenen' ook, en alleen hier, tussen Jezus en de kinderen.

Preken over de tekst

* Deze verzen zijn bijna een eigen leven gaan leiden door het kinderliedje 'Eens brachten de moeders hun kinderen tot Jezus ...'. Het kan daarom goed zijn iets te vertellen over de Joodse traditie waarin deze woorden staan. Wat betekende en deed een rabbi? Wat betekent Thora-studie? Waarom is die belangrijk? Wat is het verschil tussen een kennisschool en een wijsheidsschool? Deze vaders/ouders zien in Jezus op zijn minst een groot Thorageleerde, met een gezag dat het gezag van de schriftgeleerden overstraalde en van wie helende kracht uitging.

* Uit de mond van een Talmoed-Jood klinken dagelijks tientallen zegenspreuken bij alles wat God gecreëerd heeft en creëert; van een slok water tot een maaltijd, van hand-en-spandiensten tot de geboorte van een kind. Leven met zegenspreuken benadrukt dat niets vanzelfsprekend is maar alles tot verwondering moet leiden. 'Verlies je gevoel voor verwondering, en de wereld wordt een markt voor u', is een uitspraak van de Joodse filosoof Abraham Joshua Heschel.

Levend in een wereld die in alles een markt ziet en waarin zelfs kinderen soms worden gezien als producten (maakbaar), is het in de huidige tijd wel een uitdaging Jezus' woorden in de goede context te zetten.

* De kunst zal zijn om in elk geval het niveau van de discipelen te ontstijgen. De woorden van Jezus nodigen uit tot een 'heavenly point of view'. Als nu iemand dicht bij de hemelse Vader leeft, is Hij het wel. Niets is voor Hem vanzelfsprekend. Hij ziet verder dan de oppervlakte der dingen; alles om Hem heen getuigt van Gods creatie en Gods bedoelingen. Hij ziet beter dan de ouders zelf het 'gewicht', de eer die zij van Godswege mogen dragen. Hij ziet beter dan de ouders zelf de hemelse dimensie in hun kinderen; tot en met hun beschermengelen die met God verkeren.

Jezus als levende Thora legt zelf de Thora uit aan onder meer zijn discipelen, en Hij openbaart zich hier aan een aantal ouders en hun kinderen. Zijn omgang met de kinderen benadrukt hun fundamentele recht om met de Thora, Hemzelf, het Woord van God, opgevoed te worden, zodat ze als volwassenen van zegenspreuk tot zegenspreuk zullen leven voor Gods aangezicht.

* Je kunt je afvragen wat deze episode - in slechts vier verzen verteld - voor Jezus zelf heeft betekend. In het kader van wat in hoofdstuk 9 en 10 gesignaleerd wordt, lijkt deze ontmoeting met de kinderen voor Hem een plek van hemels licht te zijn geweest. Wellicht dacht Hij ook aan zijn eigen kind-zijn bij de Vader (Spreuken 8).

* Bij de discipelen blijkt weinig zelfreflectie. Ze wijzen vooral naar anderen. Anderen moeten beantwoorden aan hun normerend denken, of ze deugen niet. Dat is geen geloof, dat is religie. Religie denk in termen van macht (vers 42-45) en sluit andersdenkenden en -gelovigen uit. Vooral de kleinsten en armsten worden dan volledig over het hoofd gezien, terwijl bij hen de verbinding met Gods Koninkrijk ligt.

* Niets is bezit. Ook kinderen zijn geen bezit. We hebben niets in onze greep. Alles is geschenk. En de HERE God is nieuwsgierig hoe wij met zijn geschenken omgaan.

* De verleiding kan groot zijn om in de buurt van 7 oktober te kijken hoe Hamas met kinderen omgaat. Het lijkt me verstandiger om voor zelfreflectie te kiezen.

Liedsuggesties Israëlzondag 2024

Wat betreft liederen van Israël (Psalmen):

Psalm 8:1 en 2

Psalm 71: 4, 9 en 10

Psalm 72 (en 72a)

Psalm 78: 2

Psalm 127

Psalm 128 – (Zie toelichting hieronder)

Psalm 131 (en 131a)

Andere liederen uit het Nieuwe Liedboek (2013): Lied 347, 348, 782, 991 en 993 (zie toelichting hieronder).

Welzalig is een ieder

Psalm 128 (Liedboek) toegelicht

Bijbelse noties

Psalm 128 wordt in het huidige *Romeins Missaal* en in het protestantse *Dienstboek* aangewezen als de antwoordpsalm van zondag 6 oktober, Israëlzondag. De psalm is gekozen bij het zondagsevangelie Marcus 10,(1)2-16. Als oudtestamentische lezing wordt daarbij Genesis 2,18-24 (rooms- en oudkatholiek) of Maleachi 2,10-16 (protestants) aangewezen. In beide gevallen richt de oudtestamentische lezing zich op de kwestie aan het begin van de evangelieperikoop: of een man zijn vrouw mag verstoten (Marcus 10,2-12). Een oudtestamentische lezing die vooral accent legt op het zegenen van de kinderen (Marcus 10,13-16) wordt in de lectionaria niet aangereikt.

Als Willem Barnard (1920-2010) deze psalm vertaalt, staan hem andere Bijbelse verbanden voor ogen. Hij heeft zich een leven lang gewijd aan het boek Genesis. Naast vele medigesen (meditaties, exegeses) heeft hij twee Genesismonografieën op zijn naam staan, en vele Genesisliederen. De zegswijze 'algemene vrede' is Barnards kenschets van de laatste hoofdstukken van de Jozefnovelle: 'Ja, algemene vrede/ aan Israël toegedacht.' Hij schrijft

daarover: 'Het slot van het boek Genesis behelst de novelle van Jozefs val en verhoging, zijn barmhartig regime en de beschaming van zijn broeders. Egypte en Israël, de wereld rondom en de stammen van God, worden gelijkelijk behouden en daarin verzoend. Genesis eindigt zoals de Bijbel eindigt, met een algemene vrede... met de zegenspreuken van Jakob en Jozef in de oren.' [*Binnen de tijd* 21] Daarbij is – in verband met Marcus 10,13-16 – in het bijzonder te denken aan Genesis 48,8-20, het verhaal van Israël (Jakob) die de zonen van Jozef kruiselings de handen oplegt, uitmondend in de spreuk: 'Jullie naam zal worden genoemd in de zegenwensen van de Israëlieten. Ze zullen zeggen: "Moge God u maken als Efraïm en Manasse."'”

De psalmen 127 en 128 vormen inhoudelijk een eenheid. Het thema is: de man met een bloeiend gezin. Barnard schrijft: 'Maar dan blijkt al spoedig (v. 3) dat het gaat om de man, de huisvader. Ja, de fysiek sterke man, de mannetjesputter.' [*Lofzang is geen luxe* 85] Zonen zijn als pijlen in de hand van een weerbaar man. 'Zalig de kerel die zo zijn pijlkoker gevuld heeft.' (127,5) Dezelfde 'kerel' (*gibboor*) wordt in Psalm 128,4 gezegend genoemd. Zijn vrouw is als een vruchtbare wijnstok, zijn zonen rondom de tafel zijn als olijfplanten (v. 3). Barnard berijmt het allemaal niet zo mannelijk. De 'kerel' wordt een aangesprokene, een 'gij': 'Gelukkig zult gij heten.' (strofe 1) De 'zonen' waarvan herhaaldelijk sprake is, benoemt hij als 'kinderen' (strofe 2) en 'nageslacht' (strofe 3). Overigens volgt hij hierin de Statenvertaling, die 'zonen' (*banim*) veelal vertaalt met 'kinderen'.

Anachronistisch schoppen tegen de in deze psalmen verheerlijkte viriliteit doet Barnard niet, maar het ergert hem wel. Waarom? 'Omdat ik de karikatuur ervan nog volop heb meegemaakt... het kan zo niet meer en het mag zo niet meer.' [*Lofzang is geen luxe* 85v]. Hij weet dat de ongecompliceerde lofzang op de vruchtbaarheid niet de *cantus firmus* van de Schrift is. Die wordt gevormd door Sara, Rebekka, Rachel, Hanna: moeders bij gratie van het wonder. 'Die lijn van de 'wonderbare geboorte' prevaleert ten slotte. Psalm 128 zingt een bedeesde tegenstem. Die mag er zijn, zij het besneden.' [*Lofzang is geen luxe* 86]

Van strofe naar strofe

1. Het eerste woord 'Welzalig' grijpt terug op het laatste vers van de zegen van Mozes: 'Welgelukzalig zijt gij, o Israël! wie is u gelijk?' (Deuteronomium 33,29 in de Statenvertaling) en op het eerste woord van de Psalmen: 'Welgelukzalig' (Psalm 1,1 in de Statenvertaling). Het alludeert op de zaligsprekingen van Matteüs 5. De zaligsprekingen doen duidelijk uitkomen 'dat de Heer niet een bestaande toestand beschrijft, doch een niet bestaande aankondigt'. [Barnard, *Op een stoel staan* 1,187] Er is hier in de psalm veel dat nog 'zal' gebeuren. Pelgrimsliederen zijn volgens Barnard 'liederen van verlangen, allemaal liederen met uitzicht. Vooruitzichtsgedichten, zeker geen optimistische strijdliederen... Ze hebben veeleer een gekneusde toon, ze zijn als het ware nog bleek van schrik, wit om de neus, na alle doorstane angsten. Gedempte vreugde, maar des te eerlijker.' [*Op een stoel staan* 1,190v]

2. *Uxor tua sicut vitus* was en is het graduale van de huwelijksmis: 'Uw vrouw moge zijn als een rijkbeladen wijnstok daarbinnen in uw huis.' Barnard vertaalt het 'binnenshuis' niet mee. De psalm was ook prominent in de huwelijksliturgie van de Reformatie: geluk, voorspoed en kindervreugde; en dat na een aanhef waarin het formulier spreekt van 'velerhande tegenspoed en kruis' die de gehuwden 'vanwege de zonde' overkomt. De mannelijke suprematie in het huwelijksformulier wordt inmiddels minder gewaardeerd. *In the slipstream*

van dit misprijzen is ook Psalm 128 naar de marge verschoven. Waar in de bijbeltekst 'de man die ontzag heeft voor de HEER' 'wordt gezegend' (v. 4), laat Barnard met een inclusief 'Ja, gij' man en vrouw beide 'aan den lijve/ Gods zegen ondergaan'.

3. De bijbeltekst spreekt nergens van strijd, enkel van 'voorspoed' (v. 5). Barnard weet beter en brengt via een negatie de strijd in: 'uw toekomst onbestreden'. Dat rijmt uiteindelijk op 'vrede'. 'Vrede over Israël!', zegt de bijbeltekst. (vgl. Psalm 125,5) Barnard kan die zegenwens alleen met inbegrip van Israëls vijanden meezingen: 'algemene vrede'.

(Klaas Touwen: Willem Barnard / Guillaume van der Graft, *In wind en vuur: alle liederen (toegelicht)*, Skandalon 2023, deel I lied 304, deel III toelichting lied 304 (1038-1039), m.m.v. Wouter van Voorst, Pauliene Kruithof, Eward Postma en Jan Smelik)

Samen op de aarde

'Van kerk en wereld'

Liedboek 993 (Liedboek) toegelicht

Bijbelse noties

Willem Barnard (1920-2010) heeft zijn liederen geschreven bij het klassieke kerkelijk jaar, 'het grootste kunstwerk van de westerse beschaving' (Willem Jan Otten in *Zondagmorgen*, Skandalon 2022). Het leesrooster dat onder dat liturgisch jaar ligt, stamt in eerste aanleg al uit de tijd van de kerkvaders. Bach componeerde er zijn cantates bij, het was een voedingsbodem van liturgie en kerkmuziek.

Barnard schreef 'Samen op de aarde' voor de 18e zondag na Trinitatis als Matteüs 22,34-46, het evangelie van het grootste gebod, aan de orde kwam. Het klassieke epistel van deze zondag is Efeziërs 4,1-6. Daarin wordt de gemeente vermaand 'de eenheid van de Geest te bewaren door de band van de vrede'.

Opmerkelijk is dat in deze klassieke samenhangen het evangelie van het grootste gebod altijd klonk om en nabij *Simchat Tora* (Vreugde der Wet, dit jaar 25 oktober). De keuze voor nu net dit evangelie op een zondag synchroon met de Joodse najaarsfeesten kan een positieve (instemming met de synagoge) of een negatieve strekking hebben gehad ('wij' tegenover 'zij'). Pinchas Lapide vermoedt de positieve strekking. Volgens hem is de keuze voor dit evangelie te danken aan een opmerkelijke periode van begrip tussen joden en christenen in de tijd van Karel de Grote en zijn hoftheoloog Alcuinus. Precies in diezelfde tijd is in het jodendom het feest *Simchat Tora* als afsluiting aan het Loofhuttenfeest toegevoegd.

Dit jaar valt Israëlzonntag tussen *Rosj Hasjana* (Joods Nieuwjaar, 3 oktober) en *Jom Kipoer* (Grote Verzoending, 12 oktober) in. Barnard schreef 'Samen op de aarde' specifiek naar dit laatste feest toe: 'Van de grote verzoending maakt reeds Leviticus gewag, dat oeroude boek van de tempeldienst. Men zie Leviticus 23,26-32. Ruim een week na het Joodse Nieuwjaar, na dagen van bezinning en boete, wordt in de synagoge deze ernstige feestdag gevierd, *Jom Kipoer*, de dag van verzoening... Moge God genadig zijn en ons opnieuw een begin geven, dát is het thema. Hetzelfde thema is te horen op de achtergrond van het epistel met zijn hartstochtelijk beroep op eenheid vanwege het heil, de heling, de verzoening in Jezus' offerdoop. Saamhorigheid van mensen onderling op grond van de eenheid die in God is, dat

is goed-mozaïsch gedacht! Als de Tora dezer dagen opengaat bij Leviticus, dat priesterboek, dan is daar ook te lezen (19,18.34) het gebod: gij zult uw naaste liefhebben als uzelf. Deze gezindheid der verzoening wortelt in het besef van de eenvoud van God (Deuteronomium 6,5), van JHWH *echat*. Het is wat Paulus bedoelt met zijn uitdrukking (Efeziërs 4,5): één God en Vader van allen die boven allen is en door allen en in ons allen.' [*Binnen de tijd* 222v]

In Barnards omgang met het oude missaal was dit zijn 'grootste verrassing', dat het missaal overeenstemt 'met een nog veel oudere traditie dan die van de christelijke kerk, namelijk die van de Hebreeuwse kerk, de synagoge'. [*Op een stoel staan* 2,13]

In het klassieke liturgisch jaar werd het Oude Testament op doordeweekse dagen gelezen. Barnard echter had behoefte aan een Toralezing ook op zondag, dus als eerste lezing naast het klassieke epistel en het klassieke evangelie. Op Paasmorgen begon hij met Genesis 1, zodat hij op de zondag waarvoor hij 'Samen op de aarde' schreef, was aanbeland bij Genesis 32–35. Het lied is geïnspireerd door de verzoening van de broers Jakob en Esau (Genesis 32–33), refereert aan verzoeningspogingen tussen inwoners van Sichem en Jakob (die overigens mislukken – in Genesis 34) en loopt vooruit op de verzoening tussen Jozef en zijn broers (Genesis 45). Het lied bestaat uit een opsomming van allerlei tegenpolen, aartsrivalen, vijanden en opponenten, die elkaar vinden in de lofprijzing van de Ene, die hen allen bewaart, die de zon over allen laat opgaan en allen met elkaar verzoent of laat verzoenen – 'nieuwe namen noemen/ voor een oud gemis' (strofe 6).

Van strofe naar strofe

1-2. 'God zal ons bewaren' beperkt zich niet tot mensen alleen. Het duidt op heel de schepping, alle schepselen, 'want hij houdt in stand// wat hij heeft geschapen', moeder aarde inclusief. Barnard schrijft in zijn dagboek: 'Wij gingen naar de cantorij, met Nettie Dekker in haar autootje. Van alle kanten komen dan mensen in autootjes. Dat is natuurlijk helemaal mis! Wij willen ademhalen en pneuma halen, zingen... en we vullen de atmosfeer met uitlaatgassen. Maar hoe moet het anders? Je kunt zeggen: Nettie rijdt toch, beter met zijn drieën in dat wagentje dan één mens alleen. Dat is het 'reële' standpunt. Je kunt ook zeggen (en mijn innerlijke stem zegt dat): word niet medeplichtig aan de verkeerde cultuur... En meer en meer verlangend naar een manier van leven, samenleving, die welbewust anders zou zijn. Samenleving, ja! Maar dan dat 'samen' breed gezien. Samen op de aarde niet alleen, maar ook samen mét de aarde.' [*Een zon diep in de nacht* 20 september 1975]

3. 'Om zijn naam te troosten' lijkt als rijmdwang ingegeven te zijn vanwege 'het oosten', maar is een zinvolle gedachte. Troost kan niet altijd van één kant komen. Luther wist ervan. Hij noemde het Onze Vader, net als de Naam (!) en het Woord van God 'martelaren'. Wat die al te verduren hebben gekregen! 'Want iedereen kwelt het en misbruikt het [Onze Vader], weinigen zijn er die het troosten' (in *Hoe men bidden moet. Brief voor Meester Peter Barbier*, 1535). Troost veronderstelt verdriet, in dit lied het grote verdriet van God:

Het liefste wat er is – en 't gaat kapot.
Niemand en niemendal blijft buiten schot.
Er zijn geen vreugdevuren in de hemel,
er is een groot verdriet en dat heet God.
[Van der Graft, *Mythologisch* 575]

7. 'Kerk en wereld' heette na de oorlog – in de jaren van toenemende spanning tussen het 'westen en het oosten' (strofe 3), van Europa dan – het vormingscentrum van de Nederlandse Hervormde Kerk (in Driebergen). Dat legde zich toe op noodzakelijke bezinning en actie op het grensvlak van geloof en samenleving.

De laatste regel : 'ja en amen,/ ja uit ja en nee' is een allusie op het slot van Da Costa's 'Wegen Gods, hoe duister zijt gij (gezang 131 in de *Hervormde bundel* '38, *Liedboek voor de kerken* 292: 'zal het licht zijn, eeuwig licht zijn, licht uit licht en duisternis').

(Klaas Touwen: Willem Barnard / Guillaume van der Graft, *In wind en vuur: alle liederen (toegelicht)*, Skandalon 2023, deel I lied 173, deel III toelichting lied 173 (666-669), m.m.v. Heleen Weimar, Nico Vlaming en Pieter Endedijk)